

A bibliaolvasás protestáns gyakorlatának példái a 17. században

„Mert ha meggondoljuk ugyan szívesen, mely felette idegen a mi Nemzetünk a Bibliátul, azon nem csak szomorkodhatik, szánakozhatik, hanem ugyan szörnyűkődéssel iszonyodhatik is a keresztyén lélek, hogy tudniillik a mi lelkünknek éltető abraká ilyen kelletlenségben vagyon, majd minden rendek előtt a mi nyomorult nemzetünkben. A szegény kösség, sok helyeken, majd többire csak hírét hallya, hogy vagyon Biblia, vagyon az Istennek olly könyve, melyben idvességünk felől minden akarattát megjelentette. De inkább sok azt sem tudgya, hogy ez arra való volna. Innét vagyon, hogy akármilyen könyvet lásson is ő, azt tudgya, hogy mind Biblia. A fő rendek, ha mikor a vendégeskedésektől, és sok ama szívet irtóztató részegeskedésektől, avagy más egyéb test munkáitól érkeznek is, mihez fognak? Hasunk dolgán kezdtük el, fejük, szemünk vagy egyéb tagunk dolgához lássunk. Bezzeg ritka, aki a Biblia olvasására fordítaná elméjét.”¹ Mikolai Hegedűs János Angliát megjárt, Hollandiában tanuló magyar diák, később felső-magyarországi református lelkész kesergett így 1648-ban a magyaroknak a Szentírás iránt mutatott közömbösségét fájlván. Persze, Mikolai uram puritánus volt, a hazai spirituális megújulás lelkes munkása, s mint ilyen, bizonyos túlzásoktól sem mentes kritikájával is az ébresztést és az ösztönzést kívánta szolgálni. A kép, amelyet a Szentírás olvasásának kortárs hazai helyzetéről festett, csak bizonyos fenntartásokkal fogadható el, és csak egyes részleteiben, nem pedig egészében mutat valóságot. Igaz ez akkor is, ha az 1629. június 17-i váradi zsinat határozata nyomán azt is megállapíthatjuk, hogy még a lelkészek között is akadt olyan, akinek nem volt Bibliája: „...amelyik lelkésznek subája van, de Bibliája nincs, azt el kell venni, s annak árán Bibliát kell szerezni. Ha pedig sem subája, sem Bibliája, hivatalától meg kell fosztani.”²

Mikolai János kesergésének idején éppen két esztendővel vagyunk a szatmárnémeti református zsinat után, amely kemény intézkedéseket hozott a puritán lelkipásztorokkal szemben, de amely egyes határozataiban egyben azt is jelezte, hogy a megújulás kárhóztatott munkásainak küzdelme nem volt hiábavaló. A 17. század második felének kegyességi irodalma pedig egyértelművé teszi, hogy az óhajtott lelki megújulás áthatotta a társadalom széles rétegeit a református egyházban. Ez megmutatkozott a bibliaolvasás gyakorlásában is.

A puritánok törekvésének megvoltak a 16. századi előzményei. Mert ha nem is került mindenkinek a kezébe Biblia a szó eredeti értelmében, a Szentírás korábbiakhoz képest mélyebb ismerete, s annak sokkal szélesebb körben való elterjedése vitán felül áll.³ A csaknem mindenkit elérő minimum az volt, hogy rendszeresen *hallgathatta* anyanyelvén a Szentírás szövegét az istentiszteleteken. A Vizsolyi Biblia előszavában⁴ Károlyi Gáspár valóban csak a legkevesebbnek tartotta ezt a lehetőséget, és újra megfogalmazta a „bibliaolvasás mindenkinek szóló programját”. A legfőbb fogyatkozást a „Szent Öreg” a magyar nyelven olvasható teljes Biblia hiányában látta, amit – mi már tudjuk, ő még csak remélte – éppen az ő munkálkodása nyomán napvilágot látott mű szinte egyedülállóan – hatásában mindenképp – kipótolt, s a bibliaolvasás kézzelfogható lehetőségét ezzel a korábbiakhoz képest szélesebb körben megadta. Nem volt azonban ezt megelőzően hatástalan az a bizonyos minimum, a 16. századi „hangos Biblia”, az istentiszteleteken olvasott Szentírás, az énekelt zoltár-parafraízis vagy a szintén énekszóval terjedő bibliai história sem. Ezek voltak a „község”, a nép bibliai. Egyszerű, a legtöbbször írástudatlan emberek ezek által szereztek igen komoly bibliaismeretet, sokszor műveltségüknek egyetlen irodalmi tartalmát nyerve. Ennek nem annyira a bizonygatás, mint inkább az érdekesség kedvéért lássuk egy 17. századi példáját. „Nagy Mátyásné Batka Judith, mikor az férjének az bírák között való excessusáért zálogát akarták volna venni, az kerülőt megvágta karddal, sőt még meg is esküdt egy néhány ízben, hogy valamint hogy Judith asszony régenten Holophernesnek fejét vette, úgy üti el ő is az kerülő fejét.”⁵ A szó szoros értelmében vett kardos menyecske Bodrogolasziban vajon honnan tudott az apokrifus könyvben előadott történetről? A 16. század egyik legnépszerűbb bibliai históriája volt az ellenség gonosz királyát meglehetősen brutálitással megölő Judit története, s valószínűleg nem

¹ Mikolai Hegedűs János: Biblia tanúi... Utrecht, 1648. RMK I. 813. A második kiadást használtam. Szeged, 1665. 67-68. RMK. I. 1030.

² Idézi Petrőczy Éva: A Váradi Biblia helye a magyar puritanizmus irodalmában. Egyháztörténeti Szemle, 2002/2. 40.

³ Péter Katalin: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a XVI. században. Theologiai Szemle 1985. 335-338. Ez a tanulmány vitát váltott ki. Lásd uo. 338-347.

⁴ Szent Biblia, az az Istennek O es Wy testamentumanac ... szent könyvei. Magyar nyelvre fordított egészen és wíjonnan ... Vizsoly, 1590. RMNy 652. A Vizsolyi Biblia előjáró beszéde. Sajtó alá rendezte Borbély László. Országos Bethlen Gábor Szövetség, Budapest, 1940.

⁵ Sárospataki Református Kollégium Levéltára (a továbbiakban SRKLT.): A zempléni egyházmegye protokolluma, Kgg. I. 1. 45.

sokat veszíthetett közkedveltségéből az évek során, ráadásul Batka Judit – nomen est omen ! – bizonyos belső azonossággal viszonyult a történelméhez.

A község tehát hallgathatta a Bibliát, kiváltságos helyzetben lévők pedig olvashatták is. Egészen bizonyos, hogy sokan meg is tették. Nehezen képzelhető el ugyanis például, hogy a 16. század istenes verseket szerző főnemesei – Némethi Ferenc, Rákóczi Zsigmond, Homonnai Drugeth István vagy Dóczy Zsuzsanna⁶ – úgy írtak zsoltár-parafrazist vagy kegyességükről bizonyosságot tevő énekeket, hogy közben mellőzték volna a forrást. S vajon Balassi Bálint istenes költeményei megszülethettek volna a Biblia rendszeres, kegyességgel teljes tanulmányozása hiányában? Egy felső-magyarországi főrangú házaspárról, Bánffy Lászlóról és Somi Borbáláról tudjuk meg az íróként is kiváló evangélikus püspök Bornemisza Péter tollából, aki éppenséggel Balassi „mestere” is volt, hogy a Biblia szellemében s a Bibliával élő emberek voltak, különösen az asszony, aki „... éjjel-nappal az írást forgatván, abból nagy kegyesen tanította az ő asszony- és leánzó cselédit, dajkátkodván sok nemesek és urak leányai is.”⁷ Ecsedi Báthory Istvánról is kortársi feljegyzés adja hírül, hogy a „Szentírást szorgalmasan olvasta.” Szinte egész életén át fogalmazott könyörgései teljes mértékben a Bibliában gyökereznek. Imádságainak szövege sodró erejét – a szerző írói tehetségén túl – annak köszönheti, hogy át- meg átszővi azt a Szentírás lüktetése. Báthory imádságainak a szíve a Biblia. Könyörgés, panasz, fohász és bűnvallás témáiban a Biblia egyszerre a mintát adó forma, és a választ rejtő kútfő. Szinte minden mondata hordoz egy vagy több bibliai párhuzamot, s valójában nem különíthető el egymástól biblikus stílus és idézet.⁸ Bocskai István világszemlélete, életfelfogása a Szentírásban gyökerezett. Bár nincs információnk a Bibliával való mindennapi, személyes kapcsolatáról, irataiból mégis az tűnik ki, hogy stílusára, nyelvi képeire, gondolkodására a Szentírás volt kiemelkedő, mondhatni egyedülálló hatással.⁹

A 17. század kedvezőbb feltételt hozott a bibliaolvasás számára. Az 1590-ben kiadott Vizsolyi Bibliát gyors egymásutánban, javított szöveggel és kezelhetőbb formátumban kétszer is kiadta Szenci Molnár Albert. Helyes dolog azért, ha tőle vesszük a hírt a bibliaolvasás gyakorlatának a 17. században továbbélő valóságáról. Az 1621-ben kiadott imakönyvét nagyszombati polgárasszonyoknak ajánlotta ezekkel a szavakkal: „...kegyelmetek gyönyörködik az Szent Bibliának és az jó könyveknek olvasásába, és az Úr Istent tiszta imádsággal kívánja tisztelni.”¹⁰ A Biblia olvasásában való gyönyörködésnek gyakorlatát szemlélhetjük alább, a Szentírásnak az utókorra maradt néhány régi példányán keresztül.

Az egyéni kegyességgel teljes, személyes bibliaolvasás

A „bibliás órálló fejedelem”¹¹ I. Rákóczi György rendszeres, elmélyült kegyességet mutató gyakorlatáról Monok István kutatásai széles körű tájékoztatást nyújtanak.¹² A tulajdonát képező különböző bibliákból az a kép rajzolódik ki, amit udvari prédikátora Medgyesi Pál írásban fogalmazott meg. „Magános szakadatlan könyörgési, s sűrű Biblia olvasási felől, ti házában nevedet, ejel nappal velle lévő Szolgái, Hívei, ti tegyetek bizonyosságot. Nem érkezhettek soha olly nagy, olly szoros és siető dolgai, hogy ezeket nem hogy elvesztegette volna, de csak szokott óráiról is igen ritkán halasztotta el.”¹³ Rákóczi György tehát rendszeresen, pontos beosztással, naponként legalább kétszer olvasta a Bibliát, amint ez kitűnik a fejezetek végén megjelenő feljegyzéseiből is. „Anno 1619 die 4 Augusti. Az én kegyelmes Istenemnek kegyes engedelméből végeztem el ez könyvel együtt az egész Bibliának olvasását itt Saras Patakon 6 és 7 óra között reggel, kiért legyen áldott és szent és dicsiretes az én kegyelmes Istenemnek nagy neve és engedgye ez után is ezen kegyes Atyai gongya viselését reánk erjedni Amen Amen Amen. Non est currentis neque volentis sed miserentis Dei. Rom. 9. v. 16. Scrip. G. Rákocyp mp.”¹⁴ Az olvasást nem mulasztotta el gyakori utazásai során sem, s ezt már Szombathy János Sárospataki professzor is megállapította, amikor a 19. század elején megvizsgálta a fejedelem tulajdonában lévő Vizsolyi Bibliát. „NB. Úgy gondolom, hogy ez az Új Testamentom régenten az Első Rákóczi György volt: a ki igen szorgalmasan olvasta a Bibliát, s azt mondják, hogy 27-szer olvasta által. Feljegyezte itten, hogy ő 1619-dik és 1620-dik esztendőekben olvasta által az Új testamentomot: úgy látszik, hogy sokat utazván: mert olvasta azt: Sáros-Patakon, Borsiban, Leleszen, Ónodban és Besztercén: a miképen az Új

⁶ Szabó András: Némethi Ferenc és más versszerző főnemesek Északkelet-Magyarországon a 16. század második felében. Egyháztörténeti Szemle, 2005/2. 158-164.

⁷ Nemeskürty István vál. sat.: Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Magyar remekírók. Budapest, 1980. 1144.

⁸ Ecsedi Báthory István meditációi. Sajtó alá rendezte Erdei Klára és Keveházi Katalin. Budapest – Szeged, 1984. Ecsedi Báthory István végrendelete 1603. Bevezetéssel közreadja Vadász Veronika. Szeged, 2002. Dienes Dénes: Az imádkozó nagyságos úr. Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 2005. 187-189.

⁹ Bocskai István: Levelek. Válogatta stb. Benda Kálmán. Európa-Kriterion, Budapest – Bukarest, 1992. 14-15.

¹⁰ Szenci Molnár Albert: Imádságos könyvecske. Heidelberg, 1621. 4. RMNy 1238.

¹¹ Nagy László: A „bibliás órálló” fejedelem. I. Rákóczi György a magyar történelemben. Budapest, Magvető, 1984. (Nemzet és emlékezet)

¹² Monok István: A Rákóczi-család könyvtárai 1588-1660. Szeged, 1996. Passim.

¹³ Medgyesi Pál: Erdély s egész magyar nép ... hármass jajja s siralma. Várad, 1653. 27. RMNy 2504.

¹⁴ Monok István: i. m. 173.

Testamentomi mindenik könyvnek végén az írást vagy-is jegyzést róla láthatni. Az itt lévő régi kéz írás nagyon egygyez az ő magyar régi kéz írásával.”¹⁵ A feljegyzéseiből az is kitűnik, hogy nem válogatva, hanem az elején kezdve sorban olvasta a Szentírást, nem hagyva ki az apokrifusokat sem. Méghozzá naponként több fejezetet elolvasott, például a Jób könyve 42 fejezetét 5 nap alatt, a 12 kisprófeta 67 fejezetét 22 nap alatt olvasta át. Egy ma már nem található, de egykor leírt példány feljegyzései szerint a teljes Bibliát elolvasta a fejedelem 1618. január 1-e (valószínűleg, mert Mózes első könyvét 10-én fejezte be) és 1619. augusztus 4-e között, tehát egy év és hét hónap alatt.¹⁶ Élete során több példányt is használt. Öreg Rákóczi György azt sem hallgatta el, ha kiváltképpen megbicsaklott bibliatanulmányozási módszere. Fejedelemmé választásának évében (1631), sok „nyughatatlansági és háborgási” miatt csak Mózes első könyvét fejezhette be, s „derekasan” csak a következő esztendőben folytathatta.¹⁷

Elgondolható, hogy Bethlen Gábor bibliaolvasási szokását is szemlélteti Rákóczi gyakorlata. Szenci Molnár Albert értesít bennünket a nagy fejedelem biblia-szeretetéről. „Felséged is szereti az szent Bibliát, annak én magam bizonyos jelenségét láttam: és felséged környül forgott hív embertől hallottam, hogy felséged még ifjabb korában, konstantinápolyi követségében háromszor olvasta által a Bibliát.” Milotai Nyilas István udvari prédikátortól pedig azt tudjuk meg, hogy „az Bibliát négyszer, ötödször pedig az fegyverzörgés közben táborban lévén, annyi feje fölött áradott gondjai és búsulási között által olvasta.”¹⁸

Rákóczi György módszeréhez hasonlóan mások is gyakorolhatták a bibliaolvasást. Eszéki T. Istvántól arról értesülünk, hogy Rédei Ferenc gróf a Bibliát tizenötször olvasta át. Amikor pedig betegsége következtében maga már nem olvashatott, a Szentírást másokkal felolvastatta.¹⁹

I. Rákóczi György hitvese, Lorántffy Zsuzsanna minden bizonnyal férje metódusához hasonlóan, naponként olvasta a Szentírást. Erről tanúskodik többször elveszett és megkerült, legutóbb oroszországi „hadifogságból” hazatért Bibliája.²⁰ Ebben a következő saját kezű feljegyzését olvashatjuk: „Ez előtt való két esztendővel kezdettem volt el először ezt a Bibliát és az Újtestamentomot negyedikször, és végeztem el ma, 13. martius Anno 1638. Kíért az én Istenemnek legyen áldott nagy neve, és ismét ma kezdettem el az Újtestamentomot, és egész életemet ez mellé kötelezem, és kérem az én Istenemet, segélykezze, az jót bennem vigye véghez.” A nagyszony két esztendő alatt olvasta el a teljes Szentírást, s úgy tűnik, hogy az Újszövetséget gyakrabban forgatta.

Térjünk vissza Medgyesi Pál vallomásához, mert azt is elmondja, hogy a Szentírás tanulmányozása a személyes meggyőződéséé érett teológiai tanítás, a „hitágazat”, a hitvallás összefüggéseire is figyelemmel volt. „Az Sz. Könyvet penig felette nagy figyelmetességgel olvasta, mindenkor megjegyzvén, mellyik hely mitsoda Hit-ágazatunkat erősséti.”²¹ Az általam vizsgált egykor Rákóczi György tulajdonát képező könyvben nincsenek aláhúzások, annál több ilyen láthatunk a nagyszony Bibliájában, mely kétséget kizáróan tőle származik. Medgyesi méltatásából arra következtethetünk, hogy Rákóczi igen jelentős emlékező tehetséggel bírt – „sok helyekre magunknál is hamarébb rá-emlékezet nem egyszer, kinél vagyon megírva” – ezért feltehetően nem tartotta szükségesnek az olvasás során fontosabbá vált locusok fizikai megjelölését. Lorántffy Zsuzsanna aláhúzásai megkönnyítették a hangsúlyossá lett, személyes üzenetet hordozó helyek visszakeresését, illetve a következő olvasás során emlékeztették a korábbi olvasási élmény tartalmára. Ez a módszer a bibliaolvasás általános gyakorlatának tűnik a vizsgált időszakban. De előfordulhatott az is, hogy az éppen meg nem értett verset jelölte meg az olvasó, ahogy azt Mikolai János ajánlotta: „Megjegyezd az hol nem érted... Az oly szót lajstromba írd, vagy ha egyéb jegyződ nincs, a körmöddel is megvond, és vidd el Tanétódhoz, vagy más Tudóshoz.”²² A bibliaolvasásnak ez a kegyesség elmélyítése mellett élő, memorizáló metódusa a hitviták korában egyenesen kívánatos volt. Azokra a bibliai versekre fordított a fejedelem kiváltképpen figyelmet, „...a mellyeket köztünk lévő Ellenkezőknek tévelygések ellen valónak látot lenni” – írja Medgyesi, s hozzáfűzi, hogy Rákóczi ki is használta „ellenkező vallású emberek jelenlétében” briliáns bibliaismeretét.²³

¹⁵ Uo. Sárospataki Református Kollégium, Nagykönyvtár (a továbbiakban SRKNk.) M 24. Oroszországból került haza 2006-ban.

¹⁶ Monok István: i. m. 170-173.

¹⁷ Monok István – Hapák József: A bibliás Rákócziak. Budapest, Kossuth Kiadó, 2006. 80.

¹⁸ Barcza József: Bethlen Gábor, a református fejedelem. Budapest, Ref. Sajtóosztály, 1987. 72.

¹⁹ Eszéki István: Halotti magyar oratio. Sárospatak, 1668. RMK I. 1075. Idézi Szigeti Jenő: A Károlyi Biblia a nép között. In:

Barcza József (szerk): Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára. Budapest, 1990. 159.

²⁰ Szent Biblia, az az Istennek Ő es Uy Testamentomanac prophetac es apastaloc által megíratott szent könyvei. Magyar nyelvre fordítatott egészen, az Istennek Magyarorszagban valo anya szent egyházának épülésére. Caroli Caspar előljaro beszédével. Ez masodic kinyomtatást igazgatta, néhol megis jobbitotta Szenci Molnar Albert. ... Hanau, 1608. RMNy 971. Monok István: i. m. 175. Harsányi István: Lorántffy Zsuzsanna Bibliája. Sárospataki Református Lapok 1909. 432-434. SRKNk. VI 2468.

²¹ Medgyesi Pál: i. m. 27.

²² Mikolai Hegedűs János: i. m. 117.

²³ Medgyesi Pál: i. m. 27.

Medgyesi Páltól arról is értesülünk, hogy a fejedelemszöny szintén folytatott hitvitát egy jezsuita szerzetessel.²⁴

Vajon Széchy Mária olvasta-e a Bibliát? A könyveket szerette, annak határozott nyomai vannak, támogatta is bizonyos nyomtatványok megjelenését anyagiakkal.²⁵ A Szatmár vármegyei Tasnádon tartózkodván egy ideig, az ottani református eklézsiát bőkezűen megajándékozta.²⁶ Spirituális nevelését evangélikus lelkészek irányították kislány korában. Nagy megrázkódtatások érték fiatalon, s talán nem véletlenül díszítette a birtokába jutott – esetleg ekkor átkötött? – Vizsolyi Bibliát a család ezüst címerével és felirattal: Szechi Maria A. D. 1641.²⁷

Rendszeresen tanulmányozta a Szentírást az a felső-magyarországi evangélikus nemes, aki kelő nyomatékkkal, deákos iskolázottságát is jelezve jegyezte fel az Oppenheimben 1612-ben kiadott Biblia címlapjára:²⁸ „Ex Libris Stephani Boronkay. De eadem in Anno 1684. die 27 Novembris.” Az ugyanitt megörökített jelmondata bizonyára az életre és a Biblia olvasására egyaránt utalt: „Incipe perficies auxiliante Deo” – azaz: Kezdd el, Isten segítségével elvégezd. A legfontosabb családi események is helyet kaptak az üres előzéklapokon, s az olvasás közben személyessé váló ígéret olykor azokkal összefüggésben húzhatta alá Boronkay István. Talán semmilyen túlzás nincs abban a feltételezésben, hogy akkor lett különösen hangsúlyos számára az ősi prófécia – Megsokasítom felőtte igen az te faydalmidat és az te méhedben való fogadásodnac faydalmit, faydalommal szülöd magzatidat... (I. Móz 1,16) – amikor az előzéklapra ez került: „1699 die 2. decembris éjféltkor tájban áldotta megh Isten feleségemet N. Spleny Rebekát két fiú magzattal, sok nyomorúságos fájdalmi között.” Azt sem tarthatjuk véletlennek, hogy a századvég pusztító háborús időszakában megjelölt az Evangéliumban: És mikor hallandotoc hadakat és pártütéseket, meg ne félemlyetek, mert meg kell előszer ezeknec lenni, de nem lészen mindjárast vége... (Luk 21, 9.). Egészen bizonyosan apja örökébe lépve családi hagyományt követett a bibliaolvasás gyakorlásában László fia, aki ezt írta az ószövetségi rész utolsó lapjára: „Ezen Ó Testamentomot el olvastam kétszer.”

Teológiai következtetéseket tartalmazó latin nyelvű feljegyzések jelzik a rendszeres és elmélyült bibliatanulmányozását egy másik Oppenheimeri Biblia ismeretlen tulajdonosának.²⁹ Malakiás próféciájával kapcsolatosan – Mert napkelettől fogva napnyugatig nagy az én nevem az pogányoc között, és minden helyen jó illatú füstel áldoznac nékem... (1,11) – fontosnak tartotta feljegyezni, hogy ez nem a miseáldozat, hanem lelki értelemben veendő. Aláhúzások sokasága hálózta be a szöveget ebben a könyvben is. Egy kevésbé iskolázott későbbi (vagy korábbi?), „nehezebb kezű” possessor jelöléseire szintén felfigyelhetünk, vagy csak az öregség tette reszketővé a tollat korábban biztosan tartó kezét.

Egy 18. századi bejegyzés polgári renden lévő tulajdonost sejtet a Hanaiu Biblia egyik csonka példánya mögött.³⁰ A 17. századi rendszeres olvasás egy-egy igevers aláhúzása nyomán jól követhető. Bizonyára válságos helyzetben került kiemelésre Jeremiás próféta vigaszt nyújtó, személyessé váló biztatása: „...hanem megostorozlac tégedet ítéletben, de azért nem vesztelec el tégedet” (30, 11).

A Váradi Biblia egyik példányának tulajdonosa szintén anonimitásban maradt, talán megörökítette nevét a címlapon, de az valaha elveszett.³¹ Az aláhúzások ebben a kötetben is következetesen jelzik azt, hogy egyes ígék az olvasás során hangsúlyos, személyes üzenetté formálódtak, útmutatásul szolgáltak bizonyos élethelyzetekben. A kegyes olvasó iskolázottságot mutató bejegyzései pedig az egyetemes papság elvére támaszkodó értelmezés, magyarázat gyakorlását bizonyítják. Ennek a kiadásnak közismert, a puritanizmus lelkiségében fogant magyarázó széljegyzetei, „miniatűr prédikációi”³² ösztönzően hathattak az olvasóra. Mert az egykori tulajdonos bibliaolvasó saját jegyzetei is a puritán kegyesség által meghatározott életfelfogást tükrözik. Az asszony teremtésével (I. Móz 2, 21) összefüggő olvasói feljegyzés a puritán családi etika világos megnyilvánulása: „Eva nem az Ferfiunak feje csontyából teremtett, hogy ne lenne fellyeb valo az Asszonyi állat az Ferfiunal, sem nem az lababol, hogy ne lenne szolgaja es rabja az Asszonyi allat az Ferfiunak. Hanem az oldal csontyabol teremtett, hogy lenne tars az nyomorusagban es munkaban, ezert hivattatik segítőnek.”

Az egyéni kegyességet formáló bibliaolvasásra nézve a Medgyesi Pál által angoltól magyar nyelvre fordított Praxis pietatis ad tanácsokat.³³ Ajánlja, hogy egy év alatt olvassa el a kegyes ember a

²⁴ Medgyesi Pál: Szent Atyák öröme... Gyulafehérvár, 1640. RMNy 1826. Az Első könyv 2-3. Vö. Monok István – Hapák József: i. m. 91.

²⁵ R. Várkonyi Ágnes: A rejtőzködő Murányi Vénus. Budapest, 1987.

²⁶ Tasnádi Tükör, 2001.

²⁷ SRKNk. S 829.

²⁸ Szent Biblia, azaz Istenec Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Igazgatta, megjobbította és kisded formában kiadta Szenci Molnár Albert, 1612. RMNy 1037. SRKNk. QQ 2016.

²⁹ SRKNk. M 32.

³⁰ SRKNk. P 63.

³¹ Szent Biblia, kibocsátott Váradon, kezdetett nyomtatni a veszedelem előtt: és el-végezetett Colosváratt, Szenci Kertész Ábrahám által, 1661. SRKNk. O 13.

³² Petróczy Éva: i. m.

³³ Praxis pietatis azaz : kegyesség gyakorlás... Debrecen, 1636. RMNy 1639. A Koinónia Kiadó gondozásában megjelent kötetet használtam. Kolozsvar, 2003. 51-54.

Szentírást. „Ha e mód szerint minden nap három részt elolvasol, egyiket reggel, másikat délben, harmadikat este, tehát az egész Szentírásnak minden bevett könyvét [...] egy esztendő alatt minden dolog haladéka nélkül által olvashatod.” Helyénvalónak ítéli az apokrifusok olvasását is. Az olvasás célja nem pusztán a személyes épülés, hanem a megtérés munkálása és a hit erősödése, ezért „mindezeket te magadra szabjad, s ne is olvass semmit a Bibliából csak história kedvéért.” Az olvasott igének személyes üzenetté kell válnia, úgy kell azt fogadni, mint „az égből hozzád küldött leveleit Istenednek.” A 17. századi kegyességgel teljes személyes bibliaolvasás gyakorlata a Praxis pietatis tanácsaival harmonizál. Világos azonban, hogy ennek hatása a század második felében érvényesült elsősorban, tehát a mű megjelenése előtt is élő s folytatódó olvasási gyakorlat a reformáció szellemében gyökerezik, miként maga a Praxis is.

Bibliaolvasás az iskolában

A nyilvános tanulás mellett a tanulóktól bizonyos egyéni foglalkozásokat követeltek, amelyeket naponta teljesíteni kellett, különösen a bibliaolvasást. Az iskolai törvények pontosan meghatározták ezt a feladatot: „A reggeli és esti órákban magányosan egy vagy két fejezetet a Szentírásból figyelmesen olvassanak el”³⁴ – olvashatjuk például a tarcali iskola rendelkezései között, hasonlóan fogalmaz a sárospataki törvény is.³⁵ A bibliaolvasás meglehetősen intenzív lehetett, másként nem képzelhető el például az, hogy az egyik diák-tisztségviselő, az ökonómus „szónoklással, vagy a Biblia három fejezetének emlékezetből való elmondásával” adta át hivatalát.³⁶

Az egyéni bibliaolvasás mellett gyakorlatban volt a Szentírásnak a közös, nyilvános, folyamatos felolvasása is.³⁷ A sárospataki törvénykönyvből kiderül, hogy a közös bibliaolvasást az esti könyörgés alkalmával gyakorolták a diákok. Erre az alkalomra egy haldokló (!) pataki diák, Samarjai Dániel egy latin nyelvű – a közös felolvasás ezen a nyelven folyt – Szentírást adományozott 1622-ben.³⁸ Átlapozva a könyvet, megtaláljuk benne a rendszeres használat nyomait. Aláhúzások, lapszéli jegyzetek ennek a bizonyosságai. A nyilvános felolvasásokon is kézbe vették a pataki diákok a hagyatékozó akaratát beteljesítve, ezt látszik igazolni, hogy a Máté evangéliuma fejezeteinek rövid, összefoglaló címeket adtak, annak ellenére, hogy mindegyik rész tartalmi összefoglalóval kezdődik. Úgy látszik, hogy ezeket túl hosszúnak tartották Patakon, s egy-egy rövid mondattal helyettesítették.

Ugyancsak az iskolai bibliaolvasásra vetnek fényt Losonczi András debreceni diák 1660 és 1663 között készült imádságai.³⁹ Mindenképpen a legjellemzőbb tartalmi vonásként fedezhetjük fel bennük a biblia hatását. A Szentírásból merített képek olykor csaknem szószserinti idézetekkel váltakozva igen erőteljes prózává formálják Losonczi András mondatait. A minta legfőképpen a Zsoltárok könyve, több innen vett mondata a 17. századi református imádságok toposza, gyakran visszatérő fordulata: „...a te szárnyaidnak árnyékában rejts el minket” Zsolt 63,8; 91,1; „A te jó Lelked vezéreljen egyenes úton minket.” Zsolt 143,10; „A te szent angyaliddal, kérünk, jártass tábort mi körülöttünk” Zsolt 34,8; „...ki az Izraelnek őrizésében sem nem aluszol” Zsolt 121,4; stb. Mindezt áthatja a solus Christus reformátori tanítás melletti bizonyágtétel következetes megvallása, némelykor a puritanizmus kegyességére jellemző vonásokat mutatva. Losonczi könyörgései egyben azt is igazolják, hogy az iskolák falain belül a bibliatanulmányozás és a kegyességformálás összhangban volt egymással.

Bibliaolvasás a gyülekezetben

A hetenkénti, templomi közös bibliaolvasást a puritánok szorgalmazták ugyan, de az iskolai példa mutatja, hogy fellépésük előtt az iskolák falai között már létezett a kegyességgyakorlásnak ez a formája. Nem lehetetlen, hogy ez az iskolai szokás vált általánossá a 17. század folyamán a gyülekezetekben is oly annyira, hogy a Geleji-kánonok néven ismert, 1649-ben megjelent törvénygyűjtemény Erdélyben már régebben létező gyakorlatként említi.⁴⁰ A puritánok ezt a szokást tették általánossá és mélyítették el. Ez nem hazai különlegesség, a német pietizmus atyjaként tisztelt lutheránus lelkipásztor, Jacob Philip Spener 1675-ben kiadott művében javasolja a gyülekezeti szentírásolvasás bevezetését azoknak épülésére, akik nem tudnak megfelelően olvasni.⁴¹ Egészen bizonyos, hogy ennek a szokásnak hazánkban is ez volt az egyik oka, a másik pedig az, hogy ha tudtak is olvasni egyes városi vagy mező-

³⁴ Dienes Dénes: Minthogy immár schola mestert tartanak... Református iskolák Felső-Magyarországon 1596-1672. Sárospatak, 2000. 279.

³⁵ Szentimrei Mihály: A Sárospataki Református Kollégium 1618-as rendszabályai és 1620-as törvényei. Sárospatak, 1996. 37.

³⁶ Dienes Dénes: Református iskolák... i. m. 281.

³⁷ Szentimrei Mihály: i. m. 29, 37.

³⁸ SRKNk. M 611. Vö. Dienes Dénes: A Coetus könyve. In: Füstli-Molnár Szilveszter (szerk.): Genius Loci. Frank Sawyer tiszteletére. Sárospatak, 2006. 279-282.

³⁹ Szárnyaidnak árnyékában... Könyörgések a 17. századból, szerk. DIENES Dénes, Sárospatak, 2006.

⁴⁰ Kiss Áron: Egyházi kánonok. Kecskemét, 1875. 88.

⁴¹ Spener, Jacob Philip: Pia Desideria – Istenfélő kívánságok, Budapest, Primo K, é. n. [1993], 54.

városi közösségek tagjai, nem volt mindenkinek Bibliája. A bibliaolvasással egybekötött könyörgések rendszeresen folytak, a leányegyházakban többnyire hetenként egyszer-kétszer, némely nagyobb anyaházban pedig naponta.⁴²

Ez az olvasási program tehát eltérő volt a humanisták gyakorlatától, amelyben hangsúlyos volt a könyvekből nyerhető személyes esztétikai élvezet. A reformáció nyomán alakult bibliaolvasási gyakorlatnak kialakult egy bizonyos közösségi jellege. Az olvasás nem csak elvonultságban, hanem kisebb-nagyobb közösségekben is folyt, tulajdonképpen felolvasás formájában. Ez a gyakorlat feltehetően hatással volt a későbbi mezővárosi-, falusi paraszti kultúrára, amennyiben ez az olvasási mód a szépirodalom megismerésében szerepet játszott.⁴³

Itt kell megemlítenünk a családi áhítatok alkalmait. Ez szintén puritánus kezdeményezés volt, noha a református orthodoxia képviselői is szorgalmazták már a 17. század közepe táján a Biblia buzgóbb egyéni használatát.⁴⁴ Említsük meg, amit Kazinczy Ferenc a 17. századba nyúló családi hagyományról jegyzett fel, megemlékezve édesapja kegyességéről: „Reggel velünk, estve mindig cselédjeivel, ha felekezetéhez tartoztak, együtt végzé el imádságát, estve zsoltárt is énekelve hozzá, mint atyja s nagyatyja.”⁴⁵ Minden bizonnyal a Szentírás olvasása is részét képezte a közös családi könyörgésnek a Kazinczy családban éppúgy, mint arról az 1668-ban elhunyt Rédei Ferencsel kapcsolatban értesülünk. Magányos könyörgései mellett udvarnépevel is tartott közös áhítatokat: „...közönségesen vélek zsoltáréneklés után imádkozott, Bibliát olvasott”, majd a Praxis pietátisból is felolvasott.⁴⁶ A 17. században gyökerező családi szokást örökölt meg Borosnyai Nagy Zsigmond is visszaemlékezésében: „A Bibliát nem csak olvastuk, hanem a Szent Históriakat könyv nélkül el kellett mondanunk.”⁴⁷

A családi körben való bibliaolvasás szokására igyekezett építeni Debreceni Ember Pál, amikor a protestánsok üldözése idején 1686-ban kiadta prédikációját főleg „a szomorú, lelki pásztoroktól megfosztatott gyülekezetekben nyögő szegény lelkek” számára, hogy „magok szállásokon, házok népe előtt olvasván, avagy olvastatván” hasznát vegyék.⁴⁸

*

Közismert, hogy a Biblia tanulmányozásának kiemelkedő ösztönzője volt Rotterdami Erasmus. „Szükséges, hogy egészen átadjad magad a Szentírás gyakorlásának és tanulásának, és hogy az Isten törvénye fölött éjjel-nappal elmélkedjél. [...] Amint csak lehet, igyekezned kell a mennyei bölcsességnek ama mennyei kenyeréhez jutni, amely táplálni és erősíteni fog arra az időre, amikor mint győző jutsz az örök jutalom elnyerésére és dicsőségére, aminek soha nem lesz vége.”⁴⁹ Megállapítást nyert az is, éppen Károlyi Gáspár előszava nyomán, hogy Magyarországon Erasmus álláspontja mindvégig hatott.⁵⁰ Isten azt akarja, hogy a Bibliát olvassák „mindenek, szegények, gazdagok, kicsinyek, nagyok, férfiak, asszonyi állatok.” A 17. század fentebbi példái ennek a hatásnak gyakorlati megvalósulására vetnek némi fényt. Nemzetünknek a Bibliától való idegensége miatt diák korában még kesergő Mikolai Hegedűs János talán maga is megtapasztalta lelkipásztorkodása során, hogy voltak kortársai, akik éppen úgy olvasták a Bibliát, ahogy korábban ő javasolta: „E végre olvasd a Bibliát, hogy a lelked épüljön. [...] Olvasd ezt nem habahurdgyán, mintha szakvánt vágnál... Hanem te ezt szép halkal olvasd.”⁵¹

⁴² Dienes Dénes (szerk.): Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek 16-18. század. Budapest, 2001, Osiris. passim. Dienes Dénes: Református iskolák... i. m. Sárospatak, 2000. passim.

⁴³ Például a Sárospatak környéki paraszti közösségekben még a XX. század első felében is így olvasták a faluszemináriumi vándorkönyvtárból kölcsönzött könyveket, s bizonyára nem elszigetelt jelenség volt ez. Újszászy Kálmán: Az olvasó téli magyar tanya. In Balassa Iván et al. (szerk.): Újszászy Kálmán emlékkönyv. Budapest – Sárospatak, 1996. 231.

⁴⁴ Czeglédy Sándor: A Vizsolyi Biblia a XVII. századi magyar református ígéhirdetésben. In Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára, i. m. 147.

⁴⁵ Pályám emlékezete. In Szauder Mária (vál). Kazinczy Ferenc művei I. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. Budapest, 1979. 217.

⁴⁶ Eszéki István: i. m.

⁴⁷ Borosnyai Nagy Zsigmond: Az igaz keresztyén embernek papi tisztiról. Amszterdam, 1736. 147.

⁴⁸ Debreceni Ember Pál: Innepi ajándékul az Isten Sátorába felvitetett Szent Siklus. Kolozsvár, 1700. Előljáró beszéd. RMK I. 1556.

⁴⁹ Rohoska József: Erasmus és a reformáció Luther előtt. Sárospatak, 1901. 46. p.

⁵⁰ Benda Kálmán: A Vizsolyi Biblia és kora. In Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára, i. m. 15.

⁵¹ Mikolai Hegedűs János: i. m. 115-116.